

МІЖНАРОДНІ ТА ЦИВІЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНІ АСПЕКТИ ПРАВОВИХ ІМУНІТЕТІВ ТА СПРАВЕДЛИВІСТЬ У ПРАВІ

INTERNATIONAL AND CIVIL-PROCEDURAL ASPECTS OF LEGAL IMMUNITIES AND JUSTICE IN THE LAW

Бортнік О.Г., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Харківський національний університет внутрішніх справ

Стаття присвячена дослідженню сутності правових імунітетів під кутом зору забезпечення справедливості у праві. Стверджується про єдину правову природу імунітетів приватних осіб, міжнародних установ, агенцій та держав, їх агентів. Визначено фактори, за якими застосування юрисдикційного імунітету може бути визнано справедливим, перспективи розвитку міжнародної практики тлумачення напрямків забезпечення права на справедливий суд, зокрема на підставі практики ЄСПЛ. Враховуючи актуальні виклики спричинення шкоди різним суб'єктам в Україні внаслідок військової агресії, акцентовано увагу на імунітетах держав. Виокремлено напрями зміни підходів до обґрунтованості застосування абсолютного імунітету, динамічного тлумачення легітимної мети та інших елементів пропорційності обмеження права на суд. Право на справедливий суд може бути обмежено на підставі правових імунітетів, водночас інтереси, які реалізуються у відповідних правовідносинах, мають бути збалансовані.

Проаналізовано підходи до визначення сутності правових імунітетів, враховуючи типологію справедливості у праві та правознавстві: формальна рівність, змістовна та процедурна справедливість. Відзначено, що пільгові елементи у процесуальному статусі суб'єктів створюють перешкоди для досягнення мети та виконання завдань цивільного судочинства. Визнання сутності правових імунітетів через принцип рівності, через виключення з засад рівності є певним нівелюванням змістовної справедливості, яка обумовлена природою соціуму та держави, розподілом за справедливими ознаками та за наявності певних умов. Для правових можливостей у відносинах між людиною та суспільством, державою слід застосовувати розподільний підхід.

Сформульовано висновок, відповідно до якого справедливість застосування у цивільному та міжнародному судочинстві правових імунітетів не може ґрунтуватись на формальній рівності. Вона є одним з аспектів справедливості, оскільки спеціальні правові статуси є наслідком диференціації значення різних інтересів, які забезпечуються правовими засобами. Правовий імунітет є засобом охорони інтересу, що має пріоритет в контексті певних правовідносин, тому має застосовуватись концепт змістовної та процедурної справедливості, що заснована на пропорційності як засобі оцінки балансу інтересів.

Ключові слова: право на суд, справедливість, рівність, пропорційність, правові інтереси, обґрунтованість правових імунітетів, імунітети у цивільному судочинстві, імунітети в міжнародному праві, правовий статус.

The article is devoted to the study of the essence of legal immunities from the point of view of ensuring justice in law. The single legal nature of the immunities of private individuals, international institutions, agencies and states, their agents is asserted. The factors by which the application of jurisdictional immunity can be recognized as fair, the prospects for the development of the international practice of interpreting directions for ensuring the right to a fair trial, and the practice of the ECtHR have been determined. Taking into account the current challenges of causing harm to various subjects in Ukraine as a result of military aggression, attention is focused on the immunities of states. The areas of change in approaches to the justification of the application of absolute immunity, dynamic interpretation of the legitimate purpose and other elements of proportionality of the limitation of the right to trial are highlighted. The right to a fair trial can be limited on the basis of legal immunities, while the interests that are realized in the relevant legal relationship must be balanced.

Approaches to determining the essence of legal immunities are analyzed, taking into account the typology of justice in law and jurisprudence: formal equality, substantive and procedural justice. It was noted that preferential elements in the procedural status of subjects create obstacles to achieving the goal and fulfilling the tasks of civil justice. Recognition of the essence of legal immunities through the principle of equality, through exclusion from the principles of equality, is a certain leveling of meaningful justice, which is due to the nature of society and the state, the differentiation of opportunities on fair grounds and in the presence of certain conditions. For legal opportunities in the relationship between a person and society, the state should apply a differentiated approach.

A conclusion was formulated, according to which the fairness of the application of legal immunities in civil and international proceedings cannot be based on formal equality. It is one of the aspects of justice, since special legal statuses are the result of the differentiation of opportunities provided by legal means. Legal immunity is a means of protecting an interest that has priority in the context of certain legal relations, therefore the concept of substantive and procedural justice based on proportionality should be applied as a means of assessing the balance of interests.

Key words: right to trial, justice, equality, proportionality, legal interests, validity of legal immunities, immunities in civil proceedings, immunities in international law, legal status.

Україною пройдений довгий шлях до цінностей, визначених, зокрема, у документах, що відображають забезпечення прав людини, серед яких Загальна декларація прав людини ООН 1948 року [1] і Конвенція Ради Європи про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (далі – Конвенція) [2]. Угода про асоціацію між Україною та ЄС [3] визначає співробітництво та зобов'язання України у галузі юстиції, спрямовані, зокрема, на зміцнення судової влади, підвищення її ефективності, утвердження верховенства права. Сприйняття динамічного тлумачення Конвенції як «живого інструменту», враховуючи сучасні умови, інші джерела, що містять норми, практику їх застосування відносно справедливості правового становища, правових гарантій та можливостей людини у співвідношенні з інтересами та правовими статусами інших суб'єктів є актуальним викликом у національному

та глобальному правовому просторі. Водночас, не можна залишати поза увагою принцип правової визначеності, що визначає послідовність практики застосування Конвенції. Правова визначеність сприяє реалізації рівності перед законом і судом, балансу суспільних відносин. Відповідні фундаментальні положення визначають напрями розвитку практики захисту прав людини, серед яких особливе значення набувають підходи до тлумачення підстав надання правових імунітетів, обмеження суверенного імунітету, зокрема, задля забезпечення права на справедливий суд. Будь-який пільговий процесуальний елемент у статусі окремих суб'єктів може створювати перешкоди для досягнення мети та виконання завдань цивільного судочинства.

Сучасні глобальні виклики, що постали перед світовою спільнотою, пов'язані, зокрема, з репараціями Україні, відновленням прав жертв порушення прав людини, міжна-

родного гуманітарного права росією, актуалізували наукові дослідження правових імунітетів, які на національному рівні не втрачають своєї ролі важливих правових засобів виконання завдань судочинства та охорони приватних інтересів у їх розумному співвідношенні. Враховуючи зазначене метою статті є формулювання підходу до визначення сутності правових імунітетів як правових гарантій здійснення можливостей з точки зору справедливості у праві.

Особливу роль на сучасному етапі в українському науковому просторі набуває визначення сутності правових імунітетів, що мають велике практичне значення для застосування норм та принципів міжнародного права, розуміння шляхів дотримання міжнародної ввічливості, підстав застосування контрзаходів під кутом зору перспектив отримання репарацій та взагалі справедливого ставлення до жертв. Відповідно теоретичні та практичні аспекти імунітетів знаходяться на рівні співвідношення правових інтересів та справедливої судової процедури. З урахуванням вимог справедливості до судової процедури правові імунітети приватних осіб, держав та їх посадових осіб, міжнародних установ та їх агентів мають єдину правову природу, звільняючи особу від певних юридичних обов'язків з-під юрисдикції або застосовуючи особливий порядок притягнення до юридичної відповідальності [4], породжуючи особливий правовий статус, що характеризується наявністю привілеїв.

Значна кількість підходів, значимих для розвитку доктрини правових імунітетів, зокрема, держав, засновані на правопорядку, вчиненому після другої світової війни, а Конвенція прийнята ще в 1950 році. Припускалось, що вона, як і більшість важливих джерел міжнародного права, буде застосовуватися в мирний час, враховуючи, що більшість членів Ради Європи мали намір зберегти дружні відносини між собою, а міжнародна ввічливість визначала політичні та правові рішення.

За загальним правилом міжнародного права державі при здійсненні публічної влади задля реалізації своєї суверенності надається правовий імунітет, зокрема, імунітет від юрисдикції національних судів, а у відносинах як приватна особа держава імунітетом не користується [5, с. 298]. Доктрина обмеженого імунітету держав стала розвиватись лише згодом.

Розуміння сутності, правове регулювання та застосування правових імунітетів традиційно та не достатньо обґрунтовано засновується на принципі рівності як однієї з умов справедливості. Водночас метою цієї статті є формулювання положень, що підтверджують необхідність іншого підходу до засад застосування правових імунітетів, відповідно баланс інтересів, до якого має прагнути будь-яка міжнародна чи національна правова система, не може визначатись лише рівністю через різноманітність суб'єктів права, різну «вагу» інтересів та їх правових статусів. Крім того, окрім справедливості як найбільш артикульованої характеристики відносин, маємо звернути увагу на розуміння збалансованості правового регулювання відносин, що має на меті створення умов для впровадження правил справедливої поведінки [6, с. 29]. Баланс інтересів зацікавлених суб'єктів є неможливим за відсутності збалансованості правового регулювання [6, с. 38].

Баланс інтересів у значенні їх певного справедливого співвідношення, що за практикою демократичних країн визначається завдяки процедурній справедливості та інструменту пропорційності, є необхідним для випадків неможливості застосування рівності як типу справедливості у певних відносинах. В контексті порушення принципу юридичної рівності Конституційний Суд України відзначив, що його порушенням є надання привілеїв або встановлення обмежень у визнанні, реалізації чи користуванні правами та свободами в будь-якій формі без наявності правомірної, об'єктивно обґрунтованої мети, способи досягнення є неналежними та не необхідними [7].

За позицією ЄСПЛ, юрисдикційні імунітети сприяють обмеженню права на суд, тому як будь-яке правообмеження мають переслідувати легітимну мету, бути пропорційними меті та не порушувати самої сутності права на доступ до суду. За принципом правової визначеності та прецедентного права обмеження, що відображають загальновизнані норми міжнародного публічного права щодо імунітету держав не можуть у принципі вважатися непропорційним обмеженням [8]. У цьому контексті імунітет, зокрема, міжнародних організацій від юрисдикції національних судів має легітимну мету та є допустимим за умови пропорційності обмеження права на суд та існування доступних належних альтернатив ефективного захисту прав (рішення у справі Вайт і Кенеді проти Німеччини, п. п. 68–74) [9]. Для випадків з державами відповідні альтернативи для приватних осіб не є ефективними правовими засобами захисту, оскільки пов'язані з міжнародним правопорядком після Другої світової війни та договорами про перемир'я.

У зв'язку з наданням імунітету має визначатись прийнятність ст. 6 Конвенції: позбавлення доступу до суду, обмеження відповідного права не ґрунтується на легітимній меті та є непропорційним. Відносно, зокрема, цивільних позовів окремих осіб про відшкодування майнової шкоди ЄСПЛ зазначає, що традиційно майнові вимоги, що пов'язані з воєнними подіями, вирішуються шляхом укладання мирних договорів, призначених врегулювати наслідки на міжнародному та індивідуальному рівні. «Виведення за межі судової юрисдикції цілого ряду цивільних позовів (спричинених війною) має на меті недопущення ситуації, коли нормалізації відносин між державами заважають перешкоди, які з'являються в результаті великої кількості судових проваджень, порушених за позовами фізичних осіб (...)» [10].

Зважаючи на викладене, справедливим у праві можна вважати правові імунітети, якщо вони переслідують легітимну мету, є необхідними у демократичному суспільстві, забезпечені альтернативними ефективними засобами захисту, яким є відшкодування шкоди, порядок та розмір якої визначається при укладенні мирних договорів. Щодо легітимної мети імунітетів держав для публічних правовідносин слід відзначити, що зважаючи на підтримуване динамічне тлумачення Конвенції, певні застосовувані ЄСПЛ положення залишаються не прогресивними, створюють підґрунтя для визнання справедливим не відновлення прав особи, захищаючи в сучасних умовах суверенітет певних держав, не маючи легітимної мети. ЄСПЛ зазначив, що в подальшому розвитку міжнародного права матиме місце тенденція до обмеження імунітету держав в іноземних судах при розгляді справ за скаргами на порушення прав людини. Утім це не є загальною практикою, яка б мала значення принципу, створювала норму міжнародного звичаю (рішення у справі Джонс та інші проти Сполученого Королівства, п. 148). Водночас, на даному етапі презюмується справедливим необмежений імунітет держав щодо юрисдикції вимог приватних осіб про відшкодування шкоди, завданої державою в публічних відносинах.

В юридичній науці сутність правових імунітетів та правових пільг, привілеїв, переваг традиційно аналізують з позиції різних аспектів справедливості. Зазначається, що правові пільги втілюють у собі принципи соціальної справедливості та рівності. Вони за своїм призначенням компенсують недоліки формальної рівності громадян [11, с. 62]. Також імунітети розглядають як різновид правових пільг та привілеїв, визначають спеціальний правовий статус суб'єктів, соціальних груп [11, с. 64–65]. О. Васильченко зазначає, що правові імунітети, пільги є винятками із принципу рівності прав і свобод людини і громадянина в Україні. Відносно принципу рівності науковець зазначає, що наявність, зокрема, правових імунітетів, обмежень

прав людини його не порушують, а припускають особливості реалізації [12, с. 15].

Дійсно, реалізація справедливості в праві не є можливою без встановлення рівності. Водночас задля справедливості законодавство й закріплює імунітети. О. Рогач, Н. Шелевер зазначають, що не будь-яка рівність справедлива, оскільки вона відображає характер суспільного становища людей у взаємодії та розвитку [13, с. 61–62]. Правові імунітети мають оцінюватись на їх відповідність демократичним принципам: рівноправності та недискримінації. Підтримуючи судження по те, що при непропорційності впровадження імунітетів немає розумного співвідношення між засобами та поставленою метою, що винятки мають бути обґрунтованим, складно погодитись з тим, що система імунітетів не є винятком із принципу рівності всіх перед законом і судом, а однією з його форм [13, с. 66], виходячи з наступного. Йдеться, насамперед, про рівність між рівними особами, зокрема, фізичними, юридичними особами з однаковим загальним правовим статусом. Для спеціальних правових статусів, тобто публічних, для правових можливостей у відносинах між людиною та суспільством, державою слід застосовувати диференційований підхід. На відповідні відносини та статуси не розповсюджується формальна рівність, а правовий імунітет є засобом охорони інтересу, що має більше значення в контексті відповідних правовідносин, тому застосовується концепт справедливості як пропорційності (змістовної справедливості, а не формальної рівності).

Відповідно до підходу О. Рогача, Н. Шелевер правовий імунітет не належить до особистих прав і свобод, а принцип рівноправності визначає загальний правовий статус особи чи держави [13, с. 68]. Немає підстав оспоровати предмет охорони, але він може бути й на боці приватного, й на боці публічного інтересу, що мають бути збалансовані. Зокрема, сутність імунітету свідка складає гарантування додаткового правового захисту інтересів та цінностей особи етичного характеру [13, с. 75]. Відповідні правові засоби є наслідком юридизації певних етичних цінностей та інтересів. У випадку умовного імунітету свідка, коли останній може відмовитись від показань, охороняється приватний інтерес, маючи при цьому контекстуальний пріоритет над публічним, що відображається у меті та завданнях судочинства.

О. Рогач, Н. Шелевер надалі у зв'язку з рівністю зазначають, що метою правових імунітетів є забезпечення можливості реалізації важливих у державі інтересів, у зв'язку з чим принцип рівноправності громадян перед законом і судом не застосовний. Аргументом на користь відповідної тези є те, що вищі посадові особи держави призначені захищати конституційно-правові цінності, тому їм має гарантуватись правова безпека та незалежність, що визначає спеціальний правовий статус [13, с. 75]. Водночас він пов'язаний із забезпеченням публічних інтересів та відповідних функцій, не має зіставлятись із загальним правовим статусом на підставі принципу рівності.

Загалом рівність та недопущення дискримінації за певними ознаками ґрунтується на взаємному визнанні прав і свобод, визначає порядок співіснування у суспільстві як справедливий [14, с. 11]. О. Скакун звертає увагу на домірність, моральне й правове забезпечення того, що вкладено та отримано в різних сферах соціуму та приватному житті. Також важливим для змісту справедливості те, що має враховуватись відповідність між роллю різних осіб, їх груп у житті суспільства та їхнім правовим становищем [15, с. 224]. Відповідно слід підтримати положення, що правовий імунітет не відноситься до особистих, приватних можливостей. Відповідні правові засоби визначають публічні правовідносини, реалізацією публічних функцій чи суб'єкта юридичного процесу [16, с. 1028].

Отже, слід розглядати справедливість правових імунітетів не з позиції формальної рівності як мінімальної

вимоги справедливості, а враховуючи «вагу» інтересів у певних правових обставинах, співвідношення між різними інтересами, зокрема, приватними та публічними, публічними між собою та суто публічними як загальними та інтересами державної публічної влади). Їх забезпеченню й слугують спеціальні правові статуси, покладення на особу певних додаткових обов'язків задля забезпечення публічних інтересів та для пропорційності відповідних додаткових можливостей. Це положення визначає пропорційне правове регулювання правових стимулів. Зважаючи на викладене, є безспірними, що формальна рівність або рівність всіх громадян перед законом і судом не є достатнім та єдиним критерієм оцінки справедливості суспільних відносин та можливостей. Підходи до визначення правової природи правових імунітетів мають враховувати змістовну або розподільну справедливість.

Родовим поняттям по відношенню до правових імунітетів, певних специфічних юридичних процедур, у межах яких передбачено правові привілеї, є не формальна рівність, а диференціація, сумірний розподіл можливостей та обмежень. Сутність правових привілеїв і, як наслідок, імунітетів складають додаткові правомірні можливості суб'єктів реалізовувати інтереси, та задля забезпечення їх матеріально-правового аспекту – мати право на особливий порядок, бути позбавленими певних правових обмежень. Правові привілеї визначають спеціальний правовий статус. Вони є наслідком природної, а тому справедливої диференціації суспільних явищ за умови дійсної необхідності забезпечення суверенітету держави, незалежності та обґрунтованої свободи посадових осіб, забезпечення публічних інтересів та правового стимулювання приватних суб'єктів, зокрема, свідків у судочинстві (інтересів правосуддя чи ефективного судочинства, охорони важливих приватних інтересів), діяльність яких має соціальне значення, надання соціальної підтримки для окремих категорій осіб як раз з метою відновлення балансу у мінімальних стандартах справедливості.

Отже, виключається застосування принципу справедливості як рівності та його порушення, якщо йдеться про нерівних суб'єктів, тобто при співвідношенні можливостей, наприклад, держави і громадянина, суспільства і людини. Так само й визначення сутності правових імунітетів як виключень із засад рівності є певним нівелюванням змістовної справедливості як необхідної та виправданої природою соціуму та держави диференціації за обґрунтованими та не менш справедливими ознаками.

З метою висвітлення природи правових імунітетів можна додатково провести порівняння їх з іншими правовими стимулами, зокрема, правовими пільгами, сутність яких хоча й складають додаткові, не передбачені на загальних засадах правові можливості [4, с. 91], але також пов'язані з диференційованим правовим регулюванням в силу змістовної справедливості. Засаду правових пільг складає соціальна справедливість, яка враховує й міру рівності, й міру нерівності суб'єктів. З урахуванням цього відповідно до традиційних підходів розуміння справедливості виокремлюється її розподільна та зрівнююча форми [17, с. 173].

Висновки. Справедливість застосування у цивільному та міжнародному судочинстві правових імунітетів не може ґрунтуватись лише на формальній рівності як одному з аспектів справедливості, оскільки спеціальні правові статуси є наслідком диференціації соціальних ролей та функцій, які забезпечуються відповідними правовими засобами. Визначальним у певних правових обставинах є суспільне значення різних інтересів, забезпеченню яких й слугують спеціальні правові статуси, покладення на особу певних додаткових обов'язків задля забезпечення публічних інтересів та для пропорційності відповідних привілеїв, що охороняються правом.

Правовий імунітет не є особистим привілеєм, покликаний слугувати публічним інтересам, тому визначає право-

вий статус у публічних правовідносинах, зокрема, через державну публічну діяльність, підтримуваних державою соціальних функцій, сприяючи таким чином й незалежності представника інтересу, й реалізації публічних інтересів. Відповідними обставинами може визначатись легітимна мета правового імунітету, який, разом із тим, має пройти тест на пропорційність на національному чи міжнародному правозастосовному рівні.

Обмеження права на справедливий суд, зокрема, пов'язані з правовими імунітетами, можуть бути допустимі

за умови дотримання балансу правових можливостей, що визначається за алгоритмом пропорційності, який є уособленням процедурної справедливості. Правовий імунітет є правовим засобом охорони інтересу, що має більше значення в контексті відповідних правовідносин. Це значення встановлюється, враховуючи легітимну мету, необхідність, придатність до досягнення мети, наявність альтернативних ефективних правових засобів захисту, чим визначається пропорційність у вузькому сенсі та підтверджується та обставина, що не втрачається сама сутність права на суд.

ЛІТЕРАТУРА

1. Загальна декларація прав людини: ООН; Декларація, Міжнародний документ від 10.12.1948. ВПУ: офіційний веб-сайт. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 28.02.2024).
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) : Рада Європи; Конвенція, Міжнародний документ, Протокол від 04.11.1950. ВПУ: офіційний веб-сайт. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 20.02.2024).
3. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Угода, Список, Міжнародний документ від 27.06.2014. ВПУ: офіційний веб-сайт. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 20.02.2024).
4. Ткаля О. В. Правовий імунітет і правова пільга. *Новітні наукові дослідження держави і права : зб. наук. пр. / За ред. О. В. Козаченка. Миколаїв : Іліон, 2014. С. 87–92.*
5. Ведькал В.А., Гадірілі Т.А. Імунітет держави, його види та концепції реалізації. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 9. С. 296–298. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-9/72> (дата звернення: 15.01.2024).
6. Куракін О. Механізм правового регулювання: теоретико-правова модель. автореферат дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01. Харків. 2016. 40 с.
7. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними скаргами ... щодо відповідності Конституції України (конституційності) пунктів 2, 3 розділу II "Прикінцеві положення" Закону України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження контрактної форми роботи у сфері культури та конкурсної процедури призначення керівників державних та комунальних закладів культури" від 28 січня 2016 року № 955-VIII зі змінами від 12 липня 2019 року № 5-р(І)/2019. ВПУ: офіційний веб-сайт. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va05p710-19#Text> (дата звернення: 28.02.2024).
8. Case of Oleynikov v. Russia, № 36703/04, 14/03/2013. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/rus/?i=001-117124> (дата звернення: 27.02.2024).
9. Case of Waite and Kennedy v. Germany [GC], № 26083/94, 18/02/1999. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/eng/?i=001-58912> (дата звернення: 27.02.2024).
10. «Jones та інші проти Сполученого Королівства», №№ 34356/06 і 40528/06, 14/01/2014. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/pdf?library=ECHR&id=001-150992&filename=CASE%20OF%20JONES%20AND%20OTHERS%20v.%20THE%20UNITED%20KINGDOM%20-%20%20%5BUkrainian%20Translation%5D%20summary%20by%20the%20COE%20Human%20Rights%20Trust%20Fund.pdf&logEvent=False> (дата звернення: 27.02.2024).
11. Калюжний Р.А., Лапка О.Я., Пікуля Т.О. Правові стимули в механізмі правового стимулювання. К.: «МП Леся», 2013. 204 с.
12. Васильченко О.П. Принцип рівності прав і свобод людини і громадянина в конституційному праві України: доктринальні та прикладні аспекти: автореф дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.02. Київ 2015. 38 с.
13. Публічне урядування, права людини і демократія: регіональний зріз євроінтеграції: монографія / [Т.О. Карабін, Я.В. Лазур, М.В. Менджул, Трчук П.А. та ін.]; за заг. ред. М.В. Савчина. – Ужгород: вид-во УжНУ «Говерла», 2015. 320 с.
14. Подковенко Т. Справедливість у системі цінностей права. *Актуальні проблеми правознавства*. 2016. Випуск 4 (8). URL : <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/18189/1/Подковенко%20T..pdf> (дата звернення: 25.02.2024).
15. Скакун О. Теорія держави і права: підручник. Х. : Консум, 2006. 656 с.
16. Ткаля О.В. Загально-правові принципи правових імунітетів. *Форум права*. 2013. № 1. С. 1024–1030. URL : <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/3256/Tkalya%20O.V.%20Zagalno-pravovi%20pryncypu...pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 25.02.2024).
17. Мурза О.В. Правові пільги: загальнотеоретична характеристика: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2013. 200 с.